

KOLLÁR ÁDÁM ÉS AZ 1777-I RATIO EDUCATIONIS

A 17. században fejlődésnek indult és a 18. században kibontakozó racionalista és empirista szellemi áramlat és a merkantilista és fiziokrata gazdasági rendszer a pedagógia terén is érezte hatását. Elméleti és gyakorlati nevelők – Comenius, Locke, Rousseau, Franke, Basedow stb. – hozzáfogtak, hogy a jövő nemzedékét az új eszméknek és követelményeknek megfelelően neveljék föl. Ez a törekvés a 18. század második felében jelentkezett a Habsburg-monarchiában s legkiemelkedőbb eredménye a magyar tanulmányi kódex, a *Ratio Educationis* létrehozása lett.

Ez alkalommal csupán e nagyjelentőségű mű *szerzőségének bonyolult kérdését* igyekszünk megvilágítani.

Ezen a téren legkiválóbb pedagógiatörténésünk, *Fináczy* Ernő végzett rendkívül gondos kutatást, alapvető munkát, melynek eredményét „A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában” című kétkötetes művében közölte.¹ Annak II. kötetében (234–275) foglalkozott a *Ratio Educationis* keletkezésével, ahol többek között ezeket írta: „A bécsi és budapesti országos levéltárak összes hivatalos jellegű tantervi munkálatait átvizsgáltam; átkutattam az egykorú nevezetesebb külföldi tantervek és iskolai rendelkezések szövegeit; átolvastam Cörver Jánosnak és Bajtay Antalnak sokat emlegetett methodusait s a bécsi kegyes tanítórendiek e korabeli tantervi megállapodásait, általában mindent, amiről sejthettem, hogy forrásul szolgálhatott a *Ratio* készítőinek – de az összes munkálatokban alig találtam néhány sort, melyről kimutatható volna, hogy szó szerint való pusztá átvétel vagy egyszerű fordítás. A *Ratio* szövegezését tehát kutatásaim alapján és ellenkező bizonyítékok felmerüléséig önálló szellemi munka eredményének kell állítanom.”

Ezen forrástanulmányok után természetesen föladatának tartotta, hogy megállapítsa „a mű keletkezésének külső körülményeit”, azaz a *szerzők kilétét* is.

A hivatalos iratok alapján nyilvánvalóvá vált, hogy ennek az első magyar tanulmányi rendszernek iskolaszervezetét és anyagi alapjait, vagyis a *Ratio* I. részét lényegében a fiatal, 34–35 éves *Ürményi* József dolgozta ki, aki 1774 óta a bécsi magyar kancellária tanügyi referense volt. A különböző fokú iskolák tanulmányi anyagát és rendtartását meghatározó II. és III. rész szerzőségét azonban elhárította magától, mikor 1777-ben ezeket jelentette Mária Teréziának: „Mivel azonban sem erőm nem engedi, sem iskolai ügyekben oly járatos nem vagyok, hogy ily művet egymagam dolgozhassak ki, oly derék férfiakat vettem magam mellé, kiket tudományos képzettségük és tapasztalataik alapján e munkára képeseknek véltem, s akik . . . fáradtságos munkálataikkal elősegítették a mű létrejöttét.”²

Bár *Fináczy* kijelentette, hogy a főntebbiek nyomán mégcsak nem is sejtí, hogy kik voltak *Ürményi* tudós és iskolai tapasztalatokkal rendelkező munkatársai – további nyomozása mégsem maradt eredménytelen. Egyrészt ugyanis kiderítette, hogy *Tersztyánszky* Dániel 1777-ben egy kúriát

¹ Budapest, 1899, 1902.

² *Fináczy* i. m. II. 235–236, 461–462.

kapott tanügyi fázisaiért,³ másrészt átvette *Pauler* Tivadar közlését, mely szerint a Ratio szövegezését kiválólag *Makó* Pál, az 1773-ban fölosztatott jezsuita rend tagja eszközölte.⁴

Ezek alapján *Fináczy* a következőképpen rekonstruálta a Ratio létrejöttét: „Az első, az állami gondolatot képviseli *Ürményi*, aki az új kormányzati elveknek adott kifejezést. A másodikat, a nyugat-európai elvek hatását közvetíti a német műveltségű *Tersztyánszky*. A harmadik munkatárs, *Makó* Pál, a volt jezsuita, ki mint az iskola régi hagyományainak alapos ismerője és e hagyományok becses elemeinek hivatott örököse, megadhatta a műnek ama történeti folytonosságot, amelyre, ha valahol, a tanügy fejlesztésében múlthatatlanul szükség van.”⁵ De rekonstrukciója helyességével szemben voltak aggályai *Fináczy*nak, mert *Tersztyánszky* 30 éves koráig tartó iskolázását, majd hivatali pályáját kutatva nem talált egyetlen adatot sem, mely bizonyította volna, hogy *valaha is foglalkozott volna pedagógiai tanulmányokkal vagy iskolai munkával*. Ezért kérdezte: „Nincsen-e talán dolgunk hivatalosan előkészített, szándékos történelmi felfalozással? ... vajon *Tersztyánszky* nem előretolt név-e, melynek leple alatt más valaki lappang?”⁶

Fináczy kételye indokolt, kérdése helyes volt. Ő azonban később sem talált rá feleletet s így jórészt még ma is az ő rekonstrukciója él a köztudatban. Mi több tanulmányunkban is foglalkoztunk ezzel a problémával s azok alapján a következőképpen látjuk a Ratio létrejövésének körülményeit.⁷

Az osztráktól független, önálló magyar tanulmányi rendszer engedélyezését *Kollár* Ádám eszközölte ki *Mária Teréziánál*. Ennek iskolaszervezeti-igazgatási és gazdasági részét *Ürményi* dolgozta ki, a tanulmányi és rendtartási részét pedig maga *Kollár*, kinek szerepét legbensőbb munkatársa és barátja, *Tersztyánszky* álcázta. A németül fogalmazott, majd hevenyészve latinra fordított szövegeknek *Makó* adta meg a ma ismert veretes formáját.

Hogy *Kollár* Ádám miként jutott ehhez az oly jelentős föladathoz s azt miért kellett a névtelenség homályában megoldania, azaz hogy miként jött létre a *Fináczy* által megsejtett „történelmi felfalozás” – azt a következőkben ismertetjük.

Kollár Ádám származása, kultúrája és működése

Kollár 1718-ban szlovák családból született; atyja besztercebányai bányatisztviselő volt. Az elemi iskola után középiskolai tanulmányait az ott levő jezsuita gimnáziumban folytatta, majd 1737-ben belépett a jezsuita rendbe. A kétéves noviciátus kitöltése után 1739/40-ben elvégezte a tanárképzőt, ahol főleg a latin nyelvi ismereteit gyarapította s a tanítás és nevelés elveivel s gyakorlatával ismerkedett meg. 1740/43-ban Bécsben filozófiát

³ Uo. 240–43.

⁴ Uo. 249–50.

⁵ Uo. 250.

⁶ Uo. 251.

⁷ *Kollár* Ádám Ferenc hatása az államtanács magyar kamerális tárgyalásaira. A bécsi Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. V. 150–173. Budapest, 1935. – *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. (A továbbiakban: Mária Terézia iskolareformja)* Pannonhalma, 1936. – *Bessenyei György és a bécsi udvar. Pannonhalmi Szemle*, 1936. 126–37. – *Der erste Zeitabschnitt staatlicher Organisierung des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn. 1760–1791.* A bécsi Magyar. Tört. kutató Intézet Évkönyve. IX. 1939. 45–124. – *A magyar tudományosság megszervezésének kísérletei a 18. században. A pannonhalmi főapátsági főiskola évkönyve, Pannonhalma, 1942. 3–59. A Ratio educationis korszaka. Magyar Művelődéstörténet. Szerk.: Domanovszky Sándor Budapest, é. n. IV. 453–81.*

tanult, majd egy évig a lipótszentmiklósi grammatikai iskolában a latint tanította, a Mária-kongregációt vezette és ifjúsági hitszónok volt. 1744-ben visszakerült Bécsbe, ahol kiváló nyelvérzéke miatt két évig a keleti nyelvekkel foglalkozott, majd megkezdte teológiai tanulmányait. Azokat azonban nem fejezte be, mert 1748-ban, 30 éves korában kilépett a jezsuita rendből.

Hogy ezt az életére oly sorsdöntő lépést benső indításra vagy külső befolyásra tette-e meg, biztosan nem tudjuk. Egy megbízhatónak látszó forrásból ugyanis úgy értesülünk, hogy a bécsi udvari könyvtár (ma: Nationalbibliothek) nagy tekintélyű igazgatója, *Van Swieten* – aki egyben Mária Terézia udvari orvosa, a bécsi egyetem orvosprofesszora is volt – Sopronban figyelt föl az okleveleket másoló fiatalemberre. Meglepte *Kollár* kiváló jártassága a klasszikus és a keleti nyelvekben, amire Bécs legnagyobb könyv- és kézirat-tárában oly nagy szükség volt.⁸ Tény, hogy *Kollár* minden folyamodás nélkül, *Van Swieten* szóbeli ajánlatára nyerte el 1748-ban könyvtári állását. Hogy ez mit jelentett a tehetséges és tudásszomjas *Kollár* számára, azt a debreceni református kollégium tanári kara úgy fejezte ki 1767-ben, hogy ilyen előnyös helyzet Sambucus óta magyar embernek nem adatott.⁹

Bár *Kollár* mint könyvtárnok is jelentős munkásságot fejtett ki, ez alkalommal mégis fontosabbnak tartjuk ama működésének jellemzését, melyet azon kívül végzett. 1770-ben írta, hogy 22 esztendeje, azaz amióta a könyvtárba került, hivatali kötelessége ellátása után fennmaradt idejét a hazai törvények és alkotmány helyes megismerésére fordította.¹⁰

Magyarország történelme iránti érdeklődését minden bizonnyal a jezsuita rendből vitte magával. *Hevenesi* Gábor forráskutató iskolája akkor virágzott. *Kollár* kortársai voltak *Kaprinai* István, *Pray* György s a valamivel fiatalabb *Katona* István és *Palma* Károly, kinek barátsága a sirig elkísérte. Magyarország történetében főleg a közjog és az alkotmány kérdései érdekelték s az évtizedeken át szerzett tudását igyekezett az állam és az udvar abszolutisztikus törekvései szolgálatába állítani.

Ám az állam nemcsak abszolutizmusra, hanem egységesítésre is törekedett. Az Összmonarchia, a „*Gesamtmonarchie*” megeremtésének legfontosabb eszköze az 1760-ban szervezett *államtanács*, a *Staatsrat* volt. Az egységesítés ugyanis úgy történt, hogy a fontosabb magyarországi ügyek a pozsonyi Helytartótanácshoz kerültek, majd annak véleményével együtt a bécsi magyar kancelláriára, ahol ugyancsak foglalkoztak velük s az ő javaslatukkal jutottak azok a királynő elé. Döntés előtt azonban ő még kikérte az államtanács állásfoglalását s csak így született meg az uralkodói döntés, a *resolutio*.

Az osztrák államtanácsosok természetesen csak hiányosan ismerték a magyar törvényeket s ezért gyakran igénybe vették a *megbízható magyar szakemberek* véleményét. Közöttük egy emberöltőn át első helyen állott *Kollár* Ádám. Ő maga írta, hogy

⁸ *Kollár* életrajzi adatai l. *Catalogus Societatis Jesu personarum et officiorum*; továbbá *Kollár* saját nyilatkozatát *Lambecius–Kollár: Commentariorum de . . . Bibliotheca Caesarea Vindobonensis libri*. I. 788–90; végül a bécsi közoktatásügyi minisztérium könyvtárában *Kollár: De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Hungariae c. művében* található bejegyzést.

⁹ Sopron városi levéltár (a *továbbiakban: Soproni levéltár*). Növedék-napló, 1923. 29/1.

¹⁰ A bécsi Hofkammer-Archiv levéltára (a *továbbiakban HKA*) Cam. 13, 51 Nov. 1770.

1772-ig 34 esetben adott szakvéleményt az államtanácsnak.¹¹ 1769-ben *Binder* államtanácsos jelentette ki, hogy *Kollár* „a magyar történet, jog és alkotmány terén alapos ismeretekkel rendelkezik”,¹² 1780-ban pedig *Löhr* dicsérte képességeit, huzgóságát és hűségét.¹³ Véleményei legtöbbször névtelenül „nur sub anonymo” szerepeltek a különböző fórumokon s ő maga is névtelenül „unter Beobachtung des Secreti und in Geheim” nyújtotta be azokat.¹⁴

Kollár azonban nemcsak a legmagasabb állami szervnek, az államtanácsnak volt titkos informátora, hanem magának *Mária Teréziának* is. Ha csupán 1772-ig 34 esetben támogatta az államtanács munkáját, 1772-től 1779-ig viszont 35 olyan levelet találtunk, melyek bizonyítják, hogy mily közvetlenül érintkezett az uralkodóval.¹⁵ Ezt minden bizonnyal az a *Grass bárónő* tette lehetővé, aki egyrészt *Mária Teréziának* meghitt komornája volt, másrészt baráti kapcsolatban állott *Kollárral*.¹⁶

Ennek illusztrálására említjük meg, hogy mikor 1773-ban *Kollárnak* leánya született, a keresztanyaságot *Mária Terézia* vállalta, kit a szertartáson *Grass bárónő* helyettesített, egyúttal arról is rendelkezett, hogy keresztlánya évi 200 arany kegydíjban részesüljön.¹⁷

Hogy milyen ügyekben informálta *Kollár* az uralkodót, azt nemcsak a hivatalos iratok nem tudják, de legtöbbször még a mi leveleink sem árulják el. 1774 márc. 26-án úrnője megbízásából *Grass bárónő* közölte *Kollárral*, hogy jelentésére „nevét ne írja alá. De még egy megbízatást is adott, amit szóban kell közölnöm,” Máskor arra figyelmeztette, hogy észre ne vétesse senkivel, hogy az uralkodó „ily ügyekben bizalommal Önhöz fordul”.¹⁸ Sokat mondó *Grass bárónőnek* az az 1777 március 7-i közlése is, mely szerint „holnap 11 óra előtt jöjjön, mint rendesen, az előszobába s ott csak jelentesse magát a kamarással vagy a komornyikkal” s máris fogadja öfelsége.

De *Kollár* nem csupán a bécsi udvar és kormány érdekében kívánta hasznosítani nem mindennapi tehetségét, tetterejét és kultúráját. Gondolt ő *hazájára* is. Amikor 1763-ban kiadta *Oláh Miklós* „Hungaria et Atila” című művét, a címlapon látható Magyarország térképe fölé élete tudományos programját helyezte: „Florebit studiis cultior illa meis” – „Tanulmányaim révén pompásabban fog virágozni”.

Ismerte *Kollár* a híres pozsonyi tudós, *Bél Mátyás* törekvéseit, aki történeti és földrajzi alapon igyekezett megismertetni hazája természeti és kulturális viszonyait. Művét azonban túlságosan is széles alapokra építette s így 1749-ben bekövetkezett haláláig nem is tudott vele elkészülni. A „Notitia Hungariae novae geographico historica”-nak csak 4 kötete

¹¹ A bécsi *Staatsarchiv*, Kurrentakten 13/1772.

¹² *Staatsarchiv*, Staatsrat (államtanács) iratai (a *továbbiakban Str.*) 339/1769. Itt jegyezzük meg azt a végtelenül sajnálatos tényt, hogy az *államtanácsnak* a magyar történetre nézve is olyan fontos jegyzőkönyvei szinte teljes egészükben elpusztultak 1944/45-ben.

¹³ *Str.* 570/1780.

¹⁴ *Str.* 330/1771; *uo.* 3004/1768.

¹⁵ *Grass bárónőnek* *Kollárhoz* intézett s általunk különböző helyeken megtalált leveleit kiadtuk *Mária Terézia* iskolareformja i. m. 297–320. lapjain. A belőlük vett idézeteink és utalásaink helye a dátumok alapján ott megtalálhatók.

¹⁶ *Vö. Bessenyei és a bécsi udvar. I. h.* 126–31.

¹⁷ A bécsi udvari plebánia (I. St. Peter–Platz 6) keresztelési anyakönyvei; 1773. aug. 26; továbbá *Grassné* 1773. nov. 5-i levele.

¹⁸ 22. levél.

jelent meg, s még három állott készen a kiadásra. *Kollár* pozsonyi tartózkodása idején, 1762-ben ismerte meg *Bél* hatalmas és értékes irodalmi hagyatékát s több úton-módon is próbálkozott annak hasznosításával és folytatásával.¹⁹ 1764–65-ben főnöke, *Van Swieten* támogatásával arra törekedett, hogy a mű folytatását a királynő vegye kezébe.²⁰ Miután ez a terv nem sikerült, 1768-ban a három kéziratos kötetet magának akarta megszerezni *Bél* özvegyétől, de az végül is *Batthyány* József kalocsai érsek tulajdonába került.²¹

Hogy a magyar honismertetés problémája mennyire és mily hosszú időn át foglalkoztatta *Kollárt*, azt levelezéséből is látjuk. 1762 március 8-án levelet írt a hazai történelemmel foglalkozó *Dobai Székely* Sámuelnek Eperjesre, melyben jelezte, hogy már többekkel közölte tervét, hogy miként szeretne „édes hazája” – chara Patria – javán munkálkodni.²² 1763. február 4-én aztán nemcsak *Székely*nek, hanem *Kaprinai* István jezsuita történésznek is előadta „*Propositum*”-át, mely szerint ő már régóta gondolkodik egy tudományos vagy irodalmi társaság, egy „*Societas Literaria*” létesítésén, melynek főadata Magyarország természetvilágának, gazdasági viszonyainak s történetének kutatása és ismertetése volna, ami által „hazánkat hamarosan jobban megismerhetnénk.”²³ Bár *Székely* a debreceni és a pataki tanárokkal és az erdélyi *Szilágyi* Sámuellel is közölte *Kollár* tervezetét,²⁴ az akkor nem, csak évek múltán tudott – ha változott formák közt is – megvalósulni.

*

1771. július elsején titokzatos formában jelent meg Bécsben egy német nyelvű folyóirat. Ez az „*Anzeigen*” aztán kéthetenként félves terjedelemben foglalkozott magyar vonatkozású honismertetéssel. Bár szerkesztőt nem nevezett meg és a kiadó gyanánt is csupán egy társaságot, „*Eine Gessllschaft*”-ot említett, az első szám bevezető cikkéből mégis megtudjuk, hogy *Kollár* korábbi terve megvalósulásáról van szó. A névtelen vezércikkíró ugyanis elmondta, hogy azon tervek szerint dolgoznak, melyeket 9 évvel azelőtt alakítottak ki. Ez az utalás 1762-re szól, amikor *Kollár* többekkel közölte honismertető szándékát, 1763 elején pedig egy, ezt a célt szolgáló társaság szervezeti és működési szabályzatát, a „*Propositum*”-ot is. De a két társaság főadata is teljesen azonos: a magyar honismertetés volt.

Hogy az *Anzeigen* s majd a *Ratio Educationis* körül is tapasztalható titokzatosságot megérthessük, utalnunk kell *Kollár* életének egy döntő jelentőségű szerencsétlen mozzanatára.

A magyar joggal, alkotmánnyal és történelemmel való beható tanulmányait *Kollár* nemcsak azokban a hosszabb-rövidebb lélekzetű jogi szakvéleményeiben értékesítette,

¹⁹ Str. 3340/1762, 1510/1766.

²⁰ *Bél* Mátyás fia, Károly 1764. aug. 11 én *Kollár*hoz írt levele *Soproni levéltár*, *Kollár*-iratok.

²¹ *Benczur* József 1768 aug. 4-én, dec. 27-én és 1769 júl. 24-én *Kollár*hoz írt levele ugyanott.

²² *Magy. Nemzeti Múzeum kézirattára*. Lat. Oct. 443.

²³ *Dobai Székely* és *Kaprinai* levelei a *Magyar Tudományos Akadémia* tört. tudom. Bizottságának másolat- és kéziratgyűjteménye. *Kazinczy* Gábor hagyatéka, 18. doboz. *Kollár* „*Propositum*”-ának, tervezetének szövegét közöltem A magyar tudományosság megszervezése. I. h. 13-15.

²⁴ *Magy. Országos Levéltár*. Collect. Dipl. 25/114. 73–75.

melyeket az államtanács informálására készített, hanem hasonló szellemű könyveiben is. Így 1762-ben királyaink főkegyúri jogáról, 1764-ben pedig azok egyházi vonatkozású törvényhozó hatalmáról jelentetett meg Bécsben egy kötetet.²⁵ Ez utóbbiban főleg ugyan az egyháziak, de aztán a *nemesség adómentességét is támadta*, ami a hamarosan megnyitott pozsonyi országgyűlésen határtalan fölháborodást váltott ki. A követek a mű megégetését, szerzője száműzetését követelték. Ebben a kellemetlen helyzetben a királynő kénytelen volt a könyv magyarországi terjesztését eltiltani s az államtanács is úgy vélte, hogy helyesebb lett volna a művet kéziratban az államtanács „házi használatára” hasznosítani.²⁶ Ily körülmények között *Kollár erkölcsi halott, a gyűlölet tárgya lett a magyar „közjogi nemzet”, a kiváltságos osztályok előtt.*²⁷

Ez a tény adja magyarázatát annak, hogy ezek után *Kollár* miért került magyar vonatkozásokban a nyílt színre lépést s miért burkolózott a névtelenség leplébe. Az Anzeigen már idézett első cikkében szomorúan állapította meg, hogy még bizalmas körben is mily veszélyes őszintén nyilatkozni terveiről. „Beispiele sind vorhanden”. Ezért kellett gondoskodnia oly valakiről, aki őt „a világ”, a nyilvánosság előtt leplezi, helyettesíti és eszméit és törekvéseit képviseli. S ez volt *Tersztyánszky* Dániel.

Tersztyánszky kedves modorú, mozgékony, de közepes tehetségű ember volt, aki egyáltalán nem szolgált rá arra a magasztalásra, melyben *Fináczy* részesítette.²⁸ Ő csak árnyéka volt annak a *Kollárnak*, kinek tehetségét és tudását nemcsak Mária Terézia és az államtanács ismerte el és hasznosította, hanem a hazai értelmiség és a külföldi tudományosság is. 1767-ben a debreceni tanárok írták, hogy benne, *Kollárban* látják a magyar tudományosság vezérét,²⁹ 1769-ben pedig a mannheimi Tudományos Akadémia választotta kültagjává.³⁰

Tersztyánszky a szepességi Krompachon született 1730-ban. Tanulmányait ott kezdte, aztán Lőcsén, majd Pozsonyban folytatta, honnét 1755-ben az altdorfi akadémia távozott s miután megfordult Stuttgartban és Erlangenben is, 1761-ben tért haza, azaz Bécsbe, ahol *Hemming* lengyel követ családjánál nevelősködött. Itt aztán *Fináczy* nyomát is vesztette: „Ki tudja, hova kerülhetettek azok a magánlevelek vagy följegyzések, melyek talán bevilágíthatnák a sötétséget?”³¹

Ezek a keresett iratok tényleg megvilágítják *Tersztyánszky* bécsi életének részleteit.

Bécsbe érkezése után hamarosan megtalálta a kapcsolatot *Kollárhoz* s annak „amanuensis”-e, írnoke, titkára lett. Már 1761-ben ő készítette el *Kollár* művének, az

²⁵ Historia diplomatica iuris patronatus apostolicorum Hungariae regum. – De originibus et usu perpetuo . . . címét l. 8. jegyzetben.

²⁶ A. *Arneth*: Geschichte Maria Theresias. VII. 119.

²⁷ *Kollár* maga írta: „In odia gravissima incidi . . .” *Lambecius–Kollár*: Commentariorum . . . I. Bevezetés. 1766. Egyik beadványában elhallgatta informátora nevét, „ne iisdem cum odiis, cum quibus mihi confligendum est, (eum) imprudens obiiciam.” *HKA* 13, 56 Sept. 1771. Gebler államtanácsos is tudta, hogy könyve miatt *Kollár* a magy. kancelláriában „fest erhaszt.” *Str.* 854/1781.

²⁸ *Vö. i. m.* II. 243, 272–75.

²⁹ L. a 9. jegyzetet.

³⁰ „Sociis extraordinariis annumerari tum (1769) coeperunt spectatissimi duo in orbe literato viri, Hungarus et Italus, ille Adamus Franciscus Kollar” – olvassuk a mannheimi *Historia et Commentationes Academiae Electoralis scientiarum et elegantiorum literarum Theodoro–Palatinae* c. műben. III. 8.

³¹ *Fináczy* i. m. II. 251–65, 270.

1762-ben megjelent „Historia diplomatica . . .”-nak az indexét.³² Az 1764–69. évekből 12 olyan iratot ismerünk, melyet *Kollár Tersztyánszky* kézírásában terjesztett az államtanács elé.³³ *Kollár* fölvidéki barátai 1762 óta leveleiben sokszor emlegetik *Tersztyánszkyt*. A pozsonyi *Benczur József Tersztyánszky* révén kért értesítést, az eperjesi *Dobai Székely Tersztyánszky*nál akart érdeklődni *Kollár* hogylétéről. Mikor *Kollár* levelet írt *Dobainak*, *Tersztyánszky* ott ült mellette s kérte, hogy az ő üdvözlését is tolmácsolja. 1770-ben *Tersztyánszky* informálta *Benczurt Kollár* egy pénzügyi műveletéről.³⁴

A következő évben indult meg aztán a már említett *Anzeigen*, mely a magyar honismertetést szolgálta 5 éven át. Az 1764-es országos fölzúdulás után egészen rossz cégér lett volna *Kollár* neve a folyóirat homlokán. Ezért jelent meg a szerkesztő neve nélkül egy állítólagos társaság, „Gesellschaft” kiadásában. Bár a „szerkesztőségi titkár”, aki a szerkesztés és a kiadás technikai ügyeit végezte s az írókkal levelezett, *Tersztyánszky* volt – a beavottak mégis tudták, hogy ki áll a vállalkozás mögött. A folyóirat tán legszorgalmasabb munkatársa, *Benczur* már 1771. december 28-án megírta *Kollárnak*, hogy csak úgy hajlandó cikket küldeni *Tersztyánszky*nak, ha azt megjelenés előtt ő elolvassa és kijavítja.

Kollár azonban nemcsak foglalkoztatta hűséges emberét, hanem annak megfelelő megélhetéséről is gondoskodott.

Tudjuk, hogy *Kollárnak* mennyire szívügye volt a pozsonyi magyar és a bécsi udvari kamara levéltára, ahonnét a legsikeresebben lehetett a fiscus érdekeit szolgálni. 1762-ben és 1763-ban egy hónapon át kutatott Pozsonyban s aztán jelentést tett annak rendetlen állapotáról.³⁵ A királynő 1766-ban őt akarta annak élére állítani, de a kamara a leghatározottabban tiltakozott a terv ellen.³⁶ 1767-ben arra kérte az államtanács, hogy az akkor szervezett erdélyi kincstárigazgatósági levéltár vezetésére megfelelő egyént hozzon javaslatba.³⁷ Miután azt megtette, jelentette azt is, hogy 13 olyan növendéke van, akiket az ilyen állások betöltésére alkalmasnak tart.³⁸ 1773-ban pedig az történt, hogy bár megkapta az uralkodó engedélyét, hogy az udvari kamara levéltárában szabadon kutathasson, az engedély használatát a kamara mégis megakadályozta.³⁹

Ennek ellenére *Kollár* elérte célját, amikor 1774-ben legbizalmasabb hívét, *Tersztyánszkyt* bejuttatta a bécsi kamarai levéltárba. Ezzel kapcsolatban így írt *Fináczy*: „*Tersztyánszky* . . . életében nevezetes fordulat következett be. Indító okait hiába keresi a kutató szem. Ki tudja, hova kerülhettek azok a magánlevelek, vagy feljegyzések, melyek talán bevilágíthatnák a sötétséget . . .”⁴⁰

³² *Kollár Dobai Székely*hez 1762 márc. 24-én írt levelének másolata a *M. Nemz. Múzeum Kézírtárd*ban *Kollár De origine et usu . . .* című művének (Lat. oct. 443) bejegyzéseként látható. Ugyanitt találhatók egyéb, általunk fölhasznált *Kollár–Székely* levelek is.

³³ *Vö. Mária Terézia iskolareformja* i. m. 95. lap. 107. jegyzetét.

³⁴ A *Benczur*-levelek a *soproni lvtár* *Kollár*-iratai között, XIII. fasciculus.

³⁵ *Str.* 1510/1766.

³⁶ *Str.* 3357/1766; *Eckhart F.*: A magy. kamarai levéltár szervezése a 18. században. *Magy. Könyvszemle*, Új folyam. XXIII. 166.

³⁷ *Str.* 767/1767.

³⁸ *Str.* 979/1767.

³⁹ *HKA* Cam. 13,7 ex Mart. 1773; *Str.* 2335/1775.

⁴⁰ *I. m.* II. 270.

Sajnos, *Kollár* megsemmisítette *Tersztyánszky* hozzá intézett leveleit egynek kivételével, melyre élete vége felé azt írta, hogy az „familiarisom és egyetlen barátom levele”.⁴¹ Ám a szavak, az írások helyett többet érnek a tények, miknek birtokában vagyunk.

Tudjuk, hogy a levéltári vonalon is szaktekintélynek számító *Kollárnak* mily előnyös helyzete volt az uralkodónál. 1774. jún. 21-én *Grass* bárónő értesítette *Kollárt*, hogy ajánlatára valakinek audienciát eszközölt ki Mária Teréziánál. S ha valakit melegen tudott ajánlani az uralkodó kegyeibe, az minden bizonnyal *Tersztyánszky* volt.

Ilyen összefüggések ismeretében válik érthetővé, hogy egy névtelen kisember, *Tersztyánszky* Dániel 1774. február 22-én kihallgatáson jelenhetett meg az uralkodó előtt s ott élőszóval adhatta elő kérését, amit Mária Terézia azonnal teljesített is.⁴² Így jutott *Tersztyánszky* a bécsi udvari kamara okleveleket őrző „régii” levéltárába; melynek a következő évben már vezetője lett. Hogy milyen hatalmas protektornak kellett a háttérben állnia, azt abból is láthatjuk, hogy bár a levéltár 29 főnyi személyzete még a kinevezés megtörténete előtt folyamodványt juttatott el Mária Teréziához és József correghenshez, melyben kifejtette, hogy *Tersztyánszky* addig semmiféle kapcsolata nem volt a levéltárral, annak ügykörével⁴³ – az április 15-én mégis megkapta a II. levéltárnoki állást, a következő évben pedig a levéltár vezetését. Az ügyintézés szokatlanságát még is az is növelte, hogy *Tersztyánszky* nem kinevezésétől (ápr. 15.), vagy eskütételétől (máj. 1.), hanem az audiencia napjától kapta fizetését.⁴⁴

Kollár és a Monarchia középiskolai reformja

Mária Terézia és a mellette működő államtanács ezekben a bennünket most foglalkoztató években az összmonarchia megteremtésére s a fölvilágosult abszolutizmus kialakítására törekedett s ennek érdekében kívánta az oktatásügyet is átszervezni. *Stupan* államtanácsos már 1770-ben kijelentette az elvet, melyet aztán az uralkodó is magáévá tett: „Das Schulwesen ist und bleibt allzeit ein politicum”, azaz az ifjúság oktatása és nevelése immár nem egyházi, hanem állami föladat.⁴⁵

Miként már az eddigiekben is láttuk, a következőkben is tapasztalni fogjuk, hogy *Mária Terézia* nem csupán a hivatalos szervek igénybevételével hozta meg döntéseit, hanem gyakran meghallgatta *magán referensei bizalmas közléseit* is. Míg azonban az előbbieik véleményeit a hivatalos iratokban figyelemmel kísérhetjük, addig a szóbeli vagy névtelenül, sokszor idegen kézírásban benyújtott tájékoztatások eredetét nehéz, nem egyszer lehetetlen megállapítani. A bennünket most foglalkoztató ügyekben, de egyébként is egyik legbefolyásosabb titkos referendárius volt *Greiner Ferenc*, aki Mária Terézia egyik kedvelt fölolvasonőjét vette feleségül.⁴⁶ Hogy a császárnő gyóntatója, *Müller Ignác* apát is nem

⁴¹ *Soproni Ivtár* Növ. napló 1932, 58e – 32.

⁴² *HKA* Cam. Fasc. 2. Nr. 427 ex Apr. 1774.

⁴³ *Uo.*

⁴⁴ *HKA* Cam. 2. 336 ex Sept. 1774.

⁴⁵ *J. Helfert*: Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia. Prag, 1860. 118.

⁴⁶ *A. Arneht*: Maria Theresia und der Hofrat Greiner. Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften zu Wien. Phil.-Histor. Classe. XXX. B. III. Heft 354.

egyszer szerepelt bizalmas ügyekben, az természetes. Hozzájuk hasonló volt *Kollár Ádám* szereplése is, akit *Bessenyei* György támogatása hozott össze Grassnéval, aki aztán megkönnyítette bejutását az uralkodóhoz.^{46a}

A monarchia tanulmányügyének megreformálására vonatkozó tervezetek igazában 1770-ben kezdődtek, amikor gróf *Pergen* Antal államtanácsos nyújtott be egy tervezetet.⁴⁷ Am ezt a még általánosságokban mozgó elgondolást hosszas tárgyalás után az államtanács elvetette, 1773 áprilisában egy világi pap, *Gruber* Lénárd adott be egy tervet, mely az elemi vagy népiskolák újjászervezésére vonatkozott. Ennek fölülvizsgálatára Mária Terézia egy bizottságot alakított, melynek tagjai *Müller* apát, *Greiner* udvari tanácsos s *Martini* Károly jogprofesszor, a cseh–osztrák kancellária tanügyi referense voltak báró *Kressel* Ferenc államtanácsos elnöklete alatt.⁴⁸ Bár a bizottság helyeselte *Gruber* elgondolását, az uralkodó mégis a sziléziai *Felbiger* Ignác apát mellett döntött, aki 1774-ben át is költözött Bécsbe, hogy megvalósítsa a maga „sagani módszerét”.

Időközben, 1773. júl. 21-én megtörtént a legnagyobb iskolafenntartó intézmény, a jezsuita rend fölözlatása, ami nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tette a Monarchia tanügyének újjászervezését. Az uralkodó ezt a föladatot is *Kressel* bizottságához utalta.⁴⁹ A bizottság legmozgékonyabb és legambíciózusabb tagja *Martini* volt, aki hamarosan elkészítette „keret-terv”-ét, a „Hauptplan”-t. A bizottság nov. 29-én és dec. 1-én foglalkozott vele, aztán jóváhagyásra terjesztette Mária Terézia elé. Ezenkívül azt is ajánlotta, hogy ezt a széles körű, általános kultúrprogramot részekre kell bontani s *Müller* a papnevelő intézetek, *Greiner* a népiskolák, *Birkenstock* János a gimnáziumok, *Martini* az egyetemek, *Kollár Ádám* a *Tudományos Akadémia* és az egyetemi könyvtárak szervezési ügyeit irányítsa.⁵⁰ A bizottság jegyzőkönyvét az államtanács s a vele egyidős udvari tanulmányi bizottság vizsgálta át. Az utóbbi elnöke, gróf. *Migazzi* Kristóf bíboros érsek óvást emelt *Birkenstock* szerepeltetése ellen, mert őt tartották az elvetett *Pergen*-féle tervet szerzőjének.⁵¹

1774. jan. 4-én Mária Terézia nagyjelentőségű döntést hozott: az *udv. tanulmányi bizottságot* átszervezte, illetőleg a régit megszüntette s *Kressel* bizottságát *állította helyébe, mely közvetlenül az uralkodó alá fog tartozni s hatásköre az egész Monarchiára kiterjed, „ohne Unterschied der Länder”*.⁵² Az új *udv. tanulmányi bizottság* tehát a kultúrpolitika államosítását és központosítását kapta föladatul. *Kressel* elnök szerint a cél az volt, hogy, az alapelvek egysége és összhangja révén a tartományok oly különböző nemzetiségeit egy néppé formálják.⁵³

Kollár neve első alkalommal ekkor tűnt föl a bizottság jegyzőkönyvében a Monarchia kultúrpolitikának irányítói között. Hogy az a bizottság kívánságára vagy inkább *Kollár* kezdeményezésére s Mária Terézia óhajára történt-e, biztosan ugyan nem tudjuk, de mégis az

^{46a} Vö. *Bessenyei* és a bécsi udvar.

⁴⁷ *Pergen* terve *Str.* 239/1771.

⁴⁸ *Str.* 1203, B/1775.

⁴⁹ *Str.* 2805/1773.

⁵⁰ *Str.* 1203, A/1775.

⁵¹ *Str.* 80/1774.

⁵² *Uo.*

⁵³ *Str.* 1203/1774.

utóbbira kell gondolnunk. Grass bárónő 1774 január 4-i levelében olvassuk ugyanis, hogy Müller apát úrnője megbízásából fölkereste Kollárt s közölte vele annak üzenetét. Mivel utána Kollár nem fordult öfelségéhez, az meg van győződve, hogy a problémák megoldódtak. De azt is üzeni öfelsége – amit már oly gyakran és mindig mondott –, hogy ha bármi ellentéte támad, azonnal közölje vele. S bármint intéződött is el most az ügy, írja meg öfelségének mindazt, ami történt s mutassa meg, hogy minden bizalmát öbeléje helyezi.

Látható tehát, hogy az *udv. tanulmányi bizottság* (Kressel s főleg Martini) és Kollár között már kezdetben jelentkeztek *ellentétek*. Miután azonban ezeket – legalább is egyelőre – eltüntették, január 27-én megkapta kinevezését a bizottságba. Ezt megelőzően, január 7-én viszont udvari tanácsos és az udvari könyvtár igazgatója lett.⁵⁴

De Kollár nem a bécsi Tudományos Akadémia és az egyetemi könyvtárak szervezésére vágyott, amit a bizottság az ő föladatául kijelölt. Bár pályája más irányt vett, *pedagógus* múltját nem feledte. Tudjuk, hogy 1748–51 között főnöke, *Van Swieten* orvostanhallgató növendékeit tanította görögre,⁵⁵ 1767-ben pedig azt jelentette, hogy 13 ifjút vezetett be a magyar oklevéltan, történelem és közjog ismeretébe.⁵⁶ S amikor 1773 óta megjelent a *középiskolák átszervezésének lehetősége*, teljes igyekezetével törekedett arra, hogy *azt saját elgondolása szerint ő valósítsa meg*. Föladatára tervszerűen készült. Könyvtárában ott álltak Comenius, a Port-Royal, Basedow, Felbiger művei, a nyelv –, a matematika tanulás módszertanai, latin nyelvtanok és remekírók sorozatai.⁵⁷ *Tervezetét*, elgondolását – úgy látszik – nemcsak Grass bárónő, hanem *Mária Terézia előtt is ismertette*. Az előbbi már febr. 19-én lelkesülten szölt Kollárhoz írt levelében arról a szép múról (diszschöne Werck), mely ha megvalósul, örök dicsősége lesz Mária Terézia uralmának. Később Kollár is „szépséges terv”-ként (pulcherrimum propositum) emlegette gimnáziumi reformját.⁵⁸

Hogy a hivatalos iratok mennyire hiányosan tájékoztatnak bennünket a kulisszák mögött történekről, azt a következőkben is látni fogjuk. *A bizottság már április elején kérte Kollárt, hogy nyújtsa be a gimnáziumok számára szolgáló tanulmányi és rendtartási tervét*. Ő azonban 12-én írásban jelentette, hogy tervét egyelőre nem kívánja nyilvánosságra hozni, módszerét azonban hajlandó bevezetni az iskolákban.⁵⁹ Az volt ugyanis a szándéka, hogy elgondolását először a két bécsi gimnáziumban kikísérletezi s majd annak alapján önti végső formába. Ám egy tervezetét, a „*Plan für die unteren lateinischen Schulen oder sogenanntem Humaniora*”-t április közepén mégis Mária Teréziához juttatta.⁶⁰ A mű a 10 szemeszterre összevont középiskola tanulmányi anyagát, a tanítás módszerét, a rendtartást és a tanárkérdést tartalmazta. Az uralkodó, Grass bárónő április 20-án küldött értesítése szerint, igen meg volt elégedve „unendlich zu frieden” Kollár

⁵⁴ *Staatsarchiv*, Hofpartei Protocoll 28 és 8/1774.

⁵⁵ *Lambecius–Kollár: Commentariorum libri*. I. 824.

⁵⁶ *Str.* 979/1767.

⁵⁷ Kollár könyvtáráról egy katalógus már 1770-ben készült. A pedagógiai vonatkozású műveket láthatóan ezután szerezte és vezette be sajátkezüleg katalógusába. Én *Scholtz* János (Sopron, Rákóczi u. 9.) példányát használtam. Könyv- és kéziratárának egy összesített leltára halála után, az 1784 szept. 29-én esedékes árverésre készült: *Staatsarchiv*, Kurrent–Akten 12/1784.

⁵⁸ *Soproni lvtár*, Növ. Napló 1932, 58e – 39.

⁵⁹ *A bécsi közoktatásügyi minisztérium levéltárában* az *udv. tanulmányi bizottság, a Studienhofkommission* [a továbbiakban *Sthk.*] jegyzőkönyvei: 216 III./1775.

⁶⁰ A „Plan” szövegét kiadtam Mária Terézia iskolareformja *i. m.* 219–28.

munkájával s azt annak beleegyezésével a tanulmányi bizottsághoz továbbította. A bizottság – ismerve az uralkodó véleményét – nagy elismeréssel s az államtanács is dicsérőleg nyilatkozott róla. Hogy közben mi történt a színpalak mögött, azt a bizottság május 4-i ártatlan hangú jegyzőkönyve nem is sejteti: „A latin iskolák újjászervezése *Birkenstock* földadata lett volna, de ő nem óhajtotta azt vállalni, azért *Kollár* nyújtott be egy tervet, a Plan-t.”⁶¹ Erre jelent meg május 27-én az a resolutio, mely nyilvánvalóvá tette, hogy *Kollár* – legalább is egyelőre – teljes mértékben elérte célját. *Mária Terézia* nemcsak helyeselte tervét, de annak megvalósítását is őreá bízta. A bizottságban megkapta a középiskolai reszortot, a *Monarchiában pedig ő lett a gimnáziumok főigazgatója*. Az uralkodó ugyanakkor azt is elrendelte, hogy a reformot a két bécsi gimnáziumban már 1774 őszén kezdjék megvalósítani, a többiben pedig, amint mód lesz rá. Kezdjék meg a tankönyvek nyomását is, a költségeket pedig jelezzék neki.⁶²

Kollár roppant lendülettel és energiával fogott műve megvalósításához. Már májusban megszervezte *másfél éves tanárképzőjét*, melynek világi pap és civil tagjai közül 23 a bécsi udvari, 11 a pozsonyi magyar kamarától kapta ösztöndíját.⁶³ Személyesen ismertette előttük didaktikai módszerét: a latin nyelvtan tanítását, a klasszikus írók magyarázatát, a görög nyelv elemeit s nevelési elveit.

Az 1773/74-es tanév vége felé meglátogatta a két bécsi gimnáziumot. Mivel az ott talált állapotokkal nem volt megelégedve, a két exjezsuita igazgatót s néhány tanárt – a tanulmányi bizottság és az uralkodó hozzájárulásával – leváltotta s a következő tanévben közvetlen irányítása alá vette a két intézetet.⁶⁴ Annak során gyakran látogatta azokat, főleg a két I. osztályt, melyet már az ő két tanára vezetett. Természetes, hogy feszült figyelemmel kísérte tanítási és nevelési elvei és módszere gyakorlati alkalmazhatóságát.

Az ő tanulmányi rendszerében is a latin tanítása foglalta el a központi helyet, de azt egyéni módszerű, saját tankönyvei alapján kívánta végeztetni. Abból a körülményből, hogy első könyve, az „*Anfangsgründe der lateinischen Sprache*” július közepén nyomdába került, világosan látható, hogy nem a május 27-i resolutio után hanem már hónapokkal korábban fogott munkába, amit aztán fáradhatatlan lendülettel folytatott. 1775. május 1-re nemcsak az „*Etymologicum Linguae Latinae*”, hanem a „*Tirocinium analyticum*” című tankönyve is készen állt. Első könyvében a nyelvtani alapokat rakta le, a másodikban szókincsgyűjtésre törekedett, a harmadikban a nyelvtani elemzés szabályait ismertette és gyakoroltatta.⁶⁵ Ezen nyelvtani alapvetés után P. *Chompré* hatkötetes szemelvényes műve, a „*Selecta Latini Sermonis Exemplaria*” nyomán kívánta a latin szerzőket olvas-

⁶¹ Str. 1209/1774.

⁶² Uo.

⁶³ Sthk. 133/1774; M. Orsz. Levéltár, Kincst. Oszt. Benignae Resolutiones 26 ex Sept. 1774. Csak melleleg jegyezzük meg, hogy az a „*Jankovics Tódor*, akit később Katalin cárnő Szentpétervárra hívott, s aki ott az orosz népoktatásügy egyik úttörője volt”, miként *Ravasz János* Az 1777-i Ratio educationisról szóló tanulmányában említette (Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Budapest, 1958. 423–56. 446), *Kollár* egyik kiváló tanítványa volt. Vö. *Mária Terézia* iskolareformja i. m. 181.

⁶⁴ Sthk. 132/1774; *Soproni lvtár*, Növ. Napló 1932, 58e – 38.

⁶⁵ *Kollár* három németnyelvű latin nyelvtanának előszavát közöltem *Mária Terézia* iskolareformja i. m. 289–296.

tatni, kikhez életrajzi bevezetést készített. De csak az első kötettel tudott elkészülni, mely 1778-ban jelent meg.⁶⁶

Kollár tehát óvatosan, nagy körültekintéssel és céltudatosan dolgozott. Terveit a két bécsi gimnáziumban szerzendő tapasztalatai nyomán fokozatosan kívánta végső formában önteni s mint kiérlelt művet akarta nyilvánosságra hozni. Az volt a szándéka, hogy *saját nevelésű tanáraival, saját tankönyveivel az 1775/76-os tanév I. osztályával indítja útjára művét*. Tervét azonban, mint látni fogjuk, nem tudta megvalósítani.

*

Kollárnak, az uralkodónál oly befolyásos tanácsadónak, a célratörő és ambiciózus férfiúnak természetesen *sok irigye és ellensége volt*.

Közöttük első volt rivális kollégája, *Martini* Károly, aki a tanulmányi bizottságban is igyekezett vezető szerepet játszani. Mikor aztán észrevette *Kollár* előretörését a legfontosabb, a középiskolai reszortban, ravasz módon igyekezett őt elgáncsolni. Mint az egyetemi ügyek előadója a bizottság 1774. nov. 21-i ülésén – melyen *Kollár* nem volt jelen – azt javasolta, hogy a már jóváhagyott egyetemi reform megvalósítása céljából a bécsi egyetem négy karának igazgatóit is vegyék be a bizottságba, a bölcsészeti kar igazgatását pedig bízzák *Kollárra*. Előterjesztését nemcsak a bizottság, hanem az uralkodó is elfogadhatónak találta.⁶⁷ *Martini* ezek után kereste föl *Kollárt*, hogy a kari igazgatóság elvállalására bírja. Az ugyan kezdetben a gimnáziumi reform sok gondjára-dolgára hivatkozva tiltakozott ellene, de aztán, hogy *Martini* – saját előadása szerint – biztosította arról, hogy *Hess Ignác* fiatal egyetemi tanár személyében a gimnáziumi ügyekben segítséget fog kapni, *vállalta a bölcsészeti kar igazgatóságát is*.⁶⁸

Ezek után *Martini* már nyíltan is föllépett *Kollár* ellen. Helytelenítette, hogy csupán világi pap és civil tanárokat kíván alkalmazni a gimnáziumokban, noha a szerzetesek működése anyagilag és kulturális szempontból is előnyösebb lenne.⁶⁹ Aztán hibáztatta latin könyvét, melynél – szerinte – a 10 évvel korábbi *Gaspari-* és *Fritz-féle* könyvek jobbak voltak.⁷⁰

Közben aztán *dec. 24-én* megjelent a legfelső rendelkezés, mely *Kollárt* a *bölcsészeti kar igazgatójává nevezte ki és segítségül Hess* rendelte melléje.⁷¹ Ám ekkor már *Kollár* föllismerte a neki állított csapdát s nem volt hajlandó belemenni. *Martiniék* előadásából tudjuk ugyanis, hogy *Kollár* hamarosan – minden bizonnyal személyesen – *Mária Teréziához* fordult és tiltakozott a ráerőszakolt *Hess* beosztása ellen, mire az azt vissza is vonta.⁷²

Martiniék – miként később kiderült: álnokul – úgy adták elő, hogy ők a Tudományos Akadémia és a könyvtárak ügyeivel is elhalmozott *Kolláron* a gimnáziumi

⁶⁶ K. *Wotke*: Das österreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias. Berlin, 1905. (Monumenta Germaniae Paedagogica), XXX./179.

⁶⁷ *Str.* 1203, B/1775; *Sthk.* 146/1774.

⁶⁸ *Sthk.* 216, III./1775; *Str.* 1203./1775.

⁶⁹ *Sthk.* 146/1774.

⁷⁰ *Sthk.* 216, III./1775.

⁷¹ *Sthk.* 146/1774.

⁷² *Str.* 1203, B/1775; *Sthk.* 216, III./1775.

ügykörben kívántak segíteni Hess beosztásával – aki viszont *csupán az utóbbihoz ragaszkodott* s készséggel lemondott a másik kettőről. A bizottság ily értelmű, 1775. febr. 4-én fölterjesztett jegyzőkönyvét Mária Terézia azzal a sokat mondó egyéni megjegyzéssel hagyta jóvá: *Kollár* a két előbbi referátumától fölmentendő „wegen . . . der Mir so am Herzen liegenden Gymnasien zu entheben”.⁷³ Látható, hogy az uralkodó mily fontosságot tulajdonított *Kollár* gimnáziumi reformjának, mennyire szíven viselte annak sorsát.

Kollár tehát tovább dolgozott reformján, készítette tankönyveit, képezte tanárjelöltjeit, *Martini* viszont könyörtelenül törekedett annak elbuktatására. 1775 júniusa különösen mozgalmas volt ebben a tekintetben. 7-én történt, hogy *Kollár* egy „Entwurf”-ot nyújtott be a bizottságba, melynek tartalmát csak *Martini* kemény kritikájából ismerjük. Szerinte az csupán a három osztályú grammatikai iskolára és a két osztályos humaniorára osztott gimnáziumok, a tanári fizetések és a tanárjelöltek jegyzékét tartalmazza és semmiként sem tekinthető a latin iskolák reformtervének, hisz a tanulmányi és a rendtartási rész hiányzik belőle.⁷⁴

A tanulmányi bizottság eme állásfoglalása szorult helyzetbe hozta az uralkodót. A bizottságnak talán már 9-én azt válaszolta, hogy az általa javasolt albizottság készítse el azt a tanulmányi tervet, melyet *Kollártól* addig hiába vártak.⁷⁵ *Kollárnak* pedig sajátkezűleg azt írta, hogy a legközelebbi hétfőig nyújtsa be tanulmányi rendszerét vagy módszerét, mert az idő sürget, „die zeit pressirt”.⁷⁶ Ezek után *Kollár* nem halogathatta tovább műve vagy annak egy része nyilvánosságra hozását. A jelzett határidőre *át is adta Kressel* elnöknek az „*Instructio privata pro Humaniorum Professoribus publicis in Regnis et Provinciis Austriacis*,” című kéziratát, egy latinnyelvű irányítást az új módszert kezdő tanárok számára. Az első 8 fejezetben szólt a tanári kvalitásokról, az iskolák föl-szereléséről, a gimnáziumi oktatás és nevelés céljáról és eszközeiről, a 9–11.-ben pedig a latin iskola első 3 félévének a munkáját részletezte. Ígérte, hogy műve folytatása időben fog következni, „suo tempore uberius agetur” – egyelőre viszont ezt is elégnek tartotta ahhoz, hogy ennek alapján az I. osztályokban már az 1775/76. tanévben megindulhasson az új szellemű tanítás.⁷⁷

S most is sajtóságos dolog történt. A bizottság „elfeledte” a *Plan* beérkezéséről értesíteni az uralkodót, aki pedig annyira várta azt. Ez akkor derült ki, amikor Mária Terézia Grass bárónő révén jún. 21-én újra sürgette a tanulmányi terv, a „Plan wegen des Schulwesens” beadását s kívánta, hogy az mielőbb (je eher, je lieber), de pár napon belül fölfétlenül történjék meg. S mikor *Kollár* jelentette, hogy az a kívánt időben megtörtént, az uralkodó csodálkozott, hogy erről őt senki sem értesítette.⁷⁸

Pedig a tanulmányi bizottság nem volt rest, sőt igenis buzgón dolgozott. *Állítólagos albizottsága* már június 30-ra elkészült munkálatával, az „Entwurf”-fal, amit *Kollár Martini* alkotásának tartott. Ezt a tervezetet *Martiniék* előadása szerint Mária Terézia

⁷³ Str. 590/1775.

⁷⁴ *Sthk.* 216, III./1775.

⁷⁵ *Uo.*

⁷⁶ *Kollár* és Mária Terézia kéziratát *Schwartz* Ignác antikváriumában (Bécs, I. Tuchlauben 11) olvastam.

⁷⁷ Az *Instructio Privata* szövegét közöltem Mária Terézia iskolareformja *l. m.* 240–89.

⁷⁸ *Vö.* Grass bárónő 24. levelét.

július 11-én jóváhagyta s elrendelte annak mielőbbi megvalósítását.⁷⁹ Ennek érdekében kinyomatták s a cseh–osztrák kancellária útján – melynek *Martini* volt a tanügyi előadója – 3–3 példányban megküldték a joghatóságuk alá tartozó gimnáziumoknak.⁸⁰ Sajátságos eljárás volt ez, mert mikor az egyetemek reformját tárgyalták az udvari tanulmányi bizottságban, oda *Martini* nem hívatta meg még a kari igazgatókat sem, hogy elkerüljék a fölösleges vitákat. Most viszont hasznosnak találta a tanárok véleményének megkérdezését, mert jóindulatú nyilatkozatokat várt tőlük.⁸¹

Aug. 13–15 között *Kollár* is megkapta ezeket a példányokat két gimnáziuma számára. *16-án már audiencián volt az uralkodónál s megbuktatta Martiniék terveit és törekvéseit.*⁸² De azért *Kollár* sem örülhetett sokáig győzelmének.

*

Mária Terézia ugyanis ugyanarra délutánra rendelte magához a savoyai akadémia piarista igazgatóját, *Marx Gratiánt* is. Az audiencia előtt azonban át kellett olvasnia *Martiniék* Entwurf-ját, mert őfelsége arról kívánta hallani véleményét. Föltűnt neki, hogy az uralkodó mily pontosan ismerte az Entwurf-ot, amit *Kollár* információjára vezetett vissza, akit látott, amint távozott az audienciáról. Ő aztán kifejtette, hogy az elgondolás annyira szép, hogy azt a gyakorlatban nem lehet megvalósítani. De alapvető hibája az is, hogy a latin helyett a történelmet állította a tanulmányok középpontjába. Mária Terézia végül arra kérte *Marxot*, hogy az ott előadottakat foglalja írásba s juttassa el hozzá.⁸³ Ez augusztus 21-én meg is történt.

Mindezekről a fejleményekről *Martiniék* aligha volt tudomása. Ezért a bizottság aug. 26-i ülésén véglegesen le akart számolni *Kollárral*, noha a jól informált *Müller* apát ajánlotta neki, hogy egyezzzék ki vele.⁸⁴ *Martini* elkészítette *Kollár* másfél éves bizottsági működésének „bűnlajstromát” s előadta a Plan, az Entwurf és az Instructio bírálatát, s hogy nem volt hajlandó a *Hess*-féle adjunkciót és az ő Entwurf-jukat elfogadni. Végül fölolvasták az ülésről távollevő *Greiner* írásbeli véleményét, mely szerint, ha *Kollár* nem akarja *Martiniék* Entwurf-ját megvalósítani, akkor adják át ügykörét másvalakinek.⁸⁵

Mária Terézia akkor már tudta, hogy mit fog tenni. Nemcsak *Martiniék helytelen tervezetét ejtette el*, hanem azt is belátta, hogy az elveihez túlságosan ragaszkodó és túlságosan sok ellenféllel harcoló *Kollártól sem várt nyugodt és sikeres munkát. Migazzi* bíboros és *Blümegen* cseh–osztrák kancellár is helytelenítette az exjezsuita tanárok kizárását a gimnáziumokból, amire pedig *Kollár* tudatosan törekedett.

A fogasnak látszó problémát egy megjátszott produkció keretében oldották meg. Az ügy elintézésére az uralkodó gróf *Hatzfeld* államtanácsos elnöklete alatt bizottságot nevezett ki. Ő aztán szeptember 3-án magához hívatta *Marxot* s közölte vele, hogy ennek

⁷⁹ Az események *Martini*-féle előadása *Sthk.* 216, III./1775.

⁸⁰ A kancellária rendelkezései *Sthk.* 133/1775.

⁸¹ *Arneht: Maria Theresia und Greiner.* I. h. 354.

⁸² *Sthk.* 216, III./1775.

⁸³ *Marx*nak a kihallgatásról készített följegyzéseit kiadta *Wotke*, i. m. 144–45.

⁸⁴ *Sthk.* 216, VIII./1775.

⁸⁵ *Sthk.* 216, III./1775.

a bizottságnak ő is tagja lett, s megbízta azzal, hogy a szept. 9-i ülésre készítse el *Martini* és *Kollár* terveinek a bírálatát s állítson össze egy olyan tervezetet, melynek alapján már az 1775/76-os tanévben megindulhat a munka a gimnáziumokban. Tervét más kezeírásában, névtelenül nyújtsa be s ő maga is szavazzon rá.⁸⁶ Az ülés előkészületeihez tartozott az is, hogy szept. 5-én *Hatzfeld* fölszólította a cseh-osztrák és a magyar udvari kancelláriát, hogy képviselőjüket küldjék el a szept. 9-i ülésre.⁸⁷

Ezen az ülésen az elnök kijelentette, hogy *Martini* és *Kollár* közismertté vált s egyáltalán nem épületes vitájának véget kell vetniük. S közölte azt is, hogy az ülés előtt őfelségétől egy ide vonatkozó iratot kapott. Ezután a jegyző fölolvasta – *Marx* tervezetét. A névtelen szerző ismertette *Martiniék* és *Kollár* elgondolásait s azok értékes elemeit a magáéval egyesítve adta elő saját tanulmányi rendszerét. Utána a bizottság tagjainak három kérdésre kellett felelniük: a három rendszer közül melyik a legjobb? A szak- vagy az osztálytanítás elvét kell-e alkalmazni? A reformot a hamarosan kezdődő iskolaévben vezessék-e be vagy csak egy év múlva? A tagok egy része védelmezte ugyan *Martiniék* tervét, a többség azonban ellene nyilatkozott. *Kollárnak* nem volt pártfogója s így a névtelen harmadik lett a győztes. A második kérdésben a többség az osztálytanítás elve mellett szavazott, abban viszont mindnyájan megegyeztek, hogy az új rendszert már most be kell vezetni.⁸⁸ A tagok többsége nyilvánvalóan ismerte a bizottság föladatát. Az ülés bezárása után *Müller* apát csöndesen már gratulált is *Marx* Gratiánnak, aki *Greiner* protezsáltja volt.⁸⁹

Az udvari tanulmányi bizottság aug. 26-i fölterjesztésére csak ezután, szept. 22-én készült el a resolutio. Ebben közölte az uralkodó, hogy *sem Martiniék, sem Kollár tervezetét nem találta jónak*, hanem *Marx* Gratiánét, akit ezennel kinevez a bizottság tagjává és elrendeli terve megvalósítását. *Ezzel természetszerűleg* megszűnt *Kollár* gimnáziumi reszortja és főigazgatósága is.

A nagy küzdelem befejeződött – a két ellenfél között a harmadik lett a győztes. Hogy a harc milyen eszközökkel folyt, azt láthatjuk abból is, hogy *Martini* azt a „tervkovács” *Hessi* igyekezett *Kollár* környezetébe juttatni, akiről szept. 22 után elárulták, hogy *Martini* vagy az „albizottság” elvetett tervét ő készítette.⁹¹ *Kollárt* érthetően letörte az elszenvedett kudarc. Annak okozói között említette ugyan *Migazzi* bíborost és *Blümegen* kancellárt is, de igazi ellenségei azok a „vetélytársak” voltak, akik személyét, tudományát s könyveit támadták, s akiknek nem jegyezte föl a nevét, nehogy a hálás utókor kénytelen legyen tudomást szerezni egykori létezésükről.⁹²

⁸⁶ Ezeknek az eseményeknek, melyeknek már *Marx* is szereplője volt, leírását l. tőle: *Historica Enarratio Reformationis Studiorum humaniorum susceptae Anno Salut. 1775*, kiadta *Wotke* i. m. 138–229.

⁸⁷ *Str.* 2383/1775. Kiadta *Wotke* i. m. 431–32.

⁸⁸ Az ülés jegyzőkönyve *Str.* 2383/1775; kiadta *Wotke* i. m. 433–49. *Marx* kéziratos tervezete *Sthk.* 216, IX./1775; kiadta K. *Schrauf*: *Mitteilungen der Gesellschaft für deutsche Erziehungs- und Schulgeschichte.* Jahrg. VI./1896. Heft 2. 122–50.

⁸⁹ *Marx* visszaemlékezését l. *Wotke* i. m. 149–50.

⁹⁰ *Str.* 2390/1775; *Sthk.* 216, III./1775; közli *Arneht*: *Geschichte Maria Theresias* i. m. IX. 582–83.

⁹¹ *Sthk.* 216, III./1775; közölte *Wotke* i. m. 92–93. *Marx* előadása *uo.* 155.

⁹² *Soproni levélár*, Növ. Napló 1932, 58e – 39.

Az önálló magyar tanulmányi rendszer, a Ratio Educationis létrejötte

Szükségesnek tartottuk az előző két részt előre bocsátani azért, hogy annak ismeretében, közvetlen, írásos dokumentumok bizonyossága nélkül is megérthessük az osztráktól független magyar közoktatási rendszer, a *Ratio Educationis* létrejövésének történetét.

Már az eddigiek során is érintettük a tanulmányi ügyek intézésének menetét. A Monarchia minden országának, illetőleg tartományának megvolt a maga kormányhatósága s azon belül az iskolai vagy tanulmányi bizottsága is. Az ügyek tárgyalása úgy történt, hogy először egy állandó referens foglalkozott a szőnyegre került ügygel, melyet aztán a bizottsát, majd a kormányhatóság plenumával – pl. az alsó-ausztriai Landesstelle-vel vagy a pozsonyi Helytartótanáccsal – ismertetett. Az így kialakult javaslat a cseh–osztrák, illetőleg a magyar udvari kancelláriába jutott, ahol 1774/75-ben *Martini* Károly, illetve *Ürményi* József foglalkozott vele. Az ügyet saját állásfoglalásával együtt mindkét kancellária az udvari tanulmányi bizottsághoz továbbította, melynek reszortokra osztott szervezetével és ügyvitelével tárgyalásunk során már ismételten találkoztunk. Láttuk, hogy fölterjesztései, javaslatai közvetlenül kerültek ugyan az uralkodó elé, az azonban a döntés, a „*resolutio*” kiadása előtt rendszerint megkérdezte az államtanács véleményét. Ezt az utat járta meg pl. 1774 júniusától augusztusáig a pozsonyi tanulmányi bizottság által a nagyszombati egyetem s a magyarországi akadémiák és gimnáziumok szervezete s a tanárok ügyében készített javaslat, mely a Helytartótanáctól a bécsi magyar kancelláriához, majd az udvari tanulmányi bizottsághoz került. Ott – a királynő kívánságára – először a magyar ügyek specialistája, *Kollár* adott róla részletekbe menő információt, aztán a kancellária referensének, *Ürményi* Józsefnek a bevonásával a bizottság foglalkozott vele. Végül az uralkodó az államtanács meghallgatása után hozta meg döntését.⁹³

Világos tehát, hogy akkor, 1774 közepén még a kulturális centralizálás eszméje uralkodott, melynek szerve és képviselője az udvari tanulmányi bizottság volt. De aztán hamarosan ebben a tekintetben is olyan változásokat tapasztalunk, melyek okait részben láthatjuk, részben homályba burkolták.

Említettük, hogy a népiskolai reform megvalósítását *Kressel* bizottsága 1773-ban *Gruber* Lénárdra akarta bízni, Mária Terézia azonban 1774-ben *Felbiger* Ignác mellett döntött. A föltűnő ebben az esetben aztán az volt, hogy bár *Felbiger* megbízatása az egész Monarchiára szólt, az mégsem az időközben megszervezett udvari tanulmányi bizottságba, hanem csak az alsó-ausztriai kormányhatóság iskolai bizottságába kapott beosztást. Előterjesztéseit a cseh–osztrák kancellárián *Martini*, az udvari tanulmányi bizottságban pedig protektora, *Greiner* referálta.⁹⁴

Láttuk aztán azt is, hogy amikor 1775. szept. 22-én *Marx* megkapta a középiskolák átszervezésének feladatát, akkor az udvari tanulmányi bizottság tagja lett. De nem sokáig. *Greiner* ugyanis, aki ez alkalommal *Marx*ot pártfogolta, hamarosan arról panaszkodott az uralkodó előtt, hogy *Kressel* s még inkább *Martini* gyűlölete immár öellene fordult.⁹⁵ Azért, hogy a további személyeskedésnek és széthúzásnak elejét vegye Mária Terézia, október 11-én *Marx*ot és ügykörét szintén az alsó-ausztriai hatóság iskolai bizottságához tette át. Az indoklás ugyan az volt, hogy így könnyebben lehet a nép-

⁹³ A bécsi közoktatásügyi minisztérium lvtára 4134/1774; *M. Orsz. Levéltár*, Kanc. 4023/1774. *Kollár* „*Gutachten*”-jét kiadtuk Mária Terézia iskolareformja i. m. 228–38.

⁹⁴ *Helfert* i. m. 308 skv.

⁹⁵ *Arneth*. Maria Theresia und Greiner. I. h. 354.

és a latin iskolák szükséges kapcsolatát megteremteni és fönntartani, ezt az indokolást azonban *Marx* is csak ürügynek tartotta; az igazi célt ő is a tanulmányi bizottságban levő ellentétek kiküszöbölésében látta.⁹⁶

Ezt a célt elérték ugyan, de ára az udvari *tanulmányi bizottság megszűnése* lett. Mikor az uralkodó november 25-én a Tudományos Akadémia megszervezésének ügyét „ad acta” tétette,⁹⁷ az eredetileg a Monarchia kultúrpolitikájának kidolgozására és irányítására alakított s közvetlenül az uralkodó alá rendelt bizottság elveszítette egyetemes jelentőségét. *December 6-án már csak mint az egyetemi ügyekkel foglalkozó bizottság* szerepelt s jegyzőkönyvét, a „Protocoll der in Universitäts Sachen aufgestellten Hof-commission”-t a cseh-osztrák kancellária tárgyalta és terjesztette tovább.⁹⁸

Az ügyek és események alakulásának ebbe a folyamatába kell beleállítanunk a *független magyar tanulmányi rendszer*, a Ratio Educationis *megszületését* s akkor annak homályossága írásos dokumentumok nélkül is, a tények és körülmények logikája nyomán világossá válik.

Ennek a kérdéskomplexumnak első része, hogy *kinek a hatására, kinek a közbelépésére történt a változás, a magyar függetlenülés?* A hivatalos iratok erről nem szólnak, nem tudnak semmit. Csupán *Ürményi József* nyilatkozott egy-két alkalommal, de akkor is igen óvatosan, igen homályosan. 1776. június 5-én azt írta, hogy öfelségétől mint a kancellária tanügyi referense megbízást kapott, hogy mielőbb készüljön el Magyarország tanulmányi rendszere.⁹⁹ 1791. augusztus 12-én pedig úgy nyilatkozott, hogy miután a bécsi udvari tanulmányi bizottság működése a kívánt eredményre nem vezetett, a magyar kancelláriában kezdtek azon gondolkozni, hogy Magyarország számára a nevelésnek és tanításnak külön rendszere készüljön. Mária Terézia aztán megengedte, hogy a tanulmányoknak és az ifjúság nevelésének igazgatása egyedül a kancelláriára bízassék.¹⁰⁰

Ürményi ugyan egyik alkalommal sem mondott valótlan, de azért a teljes igazságot sem árulta el. Az könnyen hihető, hogy mikor a bécsi magyar kancellária látta az udvari tanulmányi bizottság 1775 októberében történt fölbomlását s ügyköre legfontosabb részeinek az osztrák hatóságokhoz való átutalását, gondolt a magyar önállósulásra. Azt azonban, hogy gondolkodását tettek követték volna, *Ürményi* sem állította és hivatalos iratok sem igazolják. Azt viszont már természetesnek találjuk, hogy az engedélyezett magyar tanügyi kódex megszerkesztésének állásánál fogva, mint a magyar kancellária tanügyi előadója, *Ürményi* lett a gazdája.

Ürményi nyilatkozataiból tehát nem derül ki, hogy ki volt ennek az oly jelentős döntésnek mozzatója, „spiritus rector”-a. Ha az gróf *Eszterházy* Ferenc kancellár vagy az ő kancelláriája lett volna, akkor lettek volna hivatalos iratok, melyek a tárgyalások menetét és eredményét rögzítették volna. De *Ürményi* József-re sem gondolhatunk, miként azt *Kornis* Gyula tette.¹⁰¹ Egyrészt ugyanis ilyen magánvállalkozást alig engedélyezett volna meg számára hivatali szubordinációja, másrészt hol volt akkor még a fiatal *Ürményinek* az a tekintélye és befolyása, mellyel egy ilyen súlyos ügy sikeres megoldásához hozzáfoghatott volna? !

⁹⁶ A resolutio-t kiadta *Wotke*, i. m. 260–61; *Marx* véleménye *uo.* 155.

⁹⁷ *Str.* 3003/1775.

⁹⁸ *Str.* 2909/1775; *Sthk.* 233/1776.

⁹⁹ *Fináczy* i. m. II. 458.

¹⁰⁰ *Uo.* 239.

¹⁰¹ A magyar művelődés eszményei. I.–II. Budapest. é. n. I. 22.

A mondottak után önként adódik a következtetés, hogy *csakis Kollár Ádám eszközölte ki a magyar tanulmányi ügyek önálló, az osztráktól független rendszerének kidolgozását.*

Tudjuk, hogy Mária Terézia mennyire értékelte *Kollár* hűségét, tehetségét és ügybuzgalmát. A gimnáziumokra vonatkozó vázlatos reformtervével, a „Plan”-nal „végtelenül meg volt elégedve; átolvasása igazi gyönyörűséget okozott neki”.¹⁰² Ennek ellenére *Migazzi* bíboros, *Blümegen* kancellár és az udvari tanulmányi bizottság támadásaival szemben mégsem tudta megvédeni. Kénytelen volt elejteni – s *Kollár* kitért az útjukból. Ez azonban egyáltalán nem jelentette az uralkodó kegyének és bizalmának elvesztését, amit ő továbbra is a legnagyobb mértékben élvezett. Így 1777. március 7 én is azt az értesítést kapta *Grass* bárónőtől, hogy „szokás szerint” csak jelentkezzen az előszobában s érkezését azonnal jelentik őfelségének.

Mária Terézia 1775. szeptember 22-én megszüntette ugyan *Kollár* egyetemes gimnáziumi főigazgatóságát, utódja, *Marx* azonban október 11. óta már csak az osztrák gimnáziumokkal foglalkozott. Ugy látszik, hogy ezen két dátum közé kell helyeznünk a magyar tanulmányi függetlenülés tervének uralomra jutását. *Kollár* bőséges kárpótlásban részesült. Ezek után már nem foglalkozhatott a Monarchia latin iskoláinak reformjával, de föladatul megkapta hazája, Magyarország egész tanulmányi rendszerének kiépítését.

Természetes, hogy ezekről nem szólnak írásbeli dokumentumok, mert ezt a munkát a legnagyobb diszkrécióval kellett elvégezni. Mária Terézia ugyanis igen jól látta, hogy a legnemesebb tervek megvalósítása közben is mennyi akadályt okoz a munkatársak önzése, irigysége, személyeskedése. Ennek kikerülése érdekében aztán sokszor használt titkos informátorokat, alá nem írt jelentéseket s terveibe csak legbizalmasabb híveit avatta be. De *Kollár*nak is megvolt az oka a panasza, hogy mily veszedelmes terveiről még a legbizalmasabb, körben is nyilatkozni. Ominózus könyvének 1764-ben történt megjelenése óta annyira gyűlöletes lett a magyar rendek előtt, hogy egy általa készített és az ő neve alatt megjelenő tanulmányi kódexet el nem fogadtak volna. Ezért kellett a munkálatokat oly titokzatosan végezni s *Kollár* személyét teljes sötétségben hagyni.

A magyar tanügyi önállósulás sugalmazója tehát *Kollár Ádám* volt. A mű megalkotására egy munkaközösséget hoztak létre, melynek látható feje a kancellária tanügyi előadója, *Ürményi József*, láthatatlan irányítója pedig *Kollár Ádám* volt. A szerkesztés a kancellárián folyt, ahova begyűjtötték a kész részleteket, melyeket aztán az ottani írnokok másoltak, tisztáztak.

Ürményi, a jogász tanügyi előadó – természetesen *Kollárral* egyetértésben, az ő korábbi „Gutachten”-je és „Entwurf”-ja s a kancellárián levő statisztikák fölhasználásával – dolgozta ki az új magyar iskolarendszert, annak irányítását, személyi és anyagi alapjainak biztosítását.

*

Az így megadott keretet aztán *Kollár* töltötte ki tartalommal. Ennek bizonyítékát sok és lényeges esetben megtaláljuk a Ratio Educationis-ban, mikor az követte *Kollár* iskolaszervezeti, nevelési, oktatási és rendtartási elveit s rendelkezéseit.

Így a latin iskola tartamát mindkettőn hat évről öt évre csökkentették s azt hároméves grammatikai és kétéves humaniora részre osztották. S az is közös vonás, hogy mindkettőn

¹⁰² Grassné levele 1774 ápr. 20-án.

a szaktanári rendszert kívánták alkalmazni. A kétéves jogakadémia megalkotását legtermészetesebben attól az „udvari jogász” Kollártól lehet származtatni, aki már 1766-ban tanított magyarországi ifjakat a magyar közjog „helyes” értelmezésére¹⁰³ s annak *Festetics* Pállal való megírására 1767-ben a legmagasabb helyről kapott megbízatást.¹⁰⁴

Jellegzetes a nép- és a grammatikai iskola tanulmányi anyagának aránytalan tárgyalása is. Míg a népiskola különféle típusaival a nyomtatott *Ratio* csupán 29 oldalon foglalkozott, addig a grammatikai iskola 93 oldalt kapott. Ennek a föltűnő ténynek az a magyarázata, hogy *Kollár*nak a népiskolával nem volt érintkezése, viszont mint gimnáziumi tanár, igazgató és főigazgató eléggé megismerte a grammatikai osztályokat. Azt pedig ismételten hangoztatta, hogy nem óhajt oly dolgokról rendelkezni, amikről nincsen egyéni tapasztalata.

Ami a tanulmányokat illeti, a *Ratió*nak talán a legföltűnőbb újítása, hogy a természeti, földrajzi és történeti ismeretek közül főleg azokat kell nyújtani az ifjúságnak, melyek hozzá közel állnak, mely ismereteknek a legnagyobb hasznát veszi. S ezt az újítást kitől eredeztethetnénk nagyobb joggal, mint *Kollár* Ádámtól, aki már 1762 óta tudatosan foglalkozott Magyarország különböző viszonyainak ismertetésével. Erre a célra társaságot vagy munkaközösséget igyekezett létrehozni, mely aztán 1771 óta 5 éven át az *Anzeigen* nevű folyóiratával teljesítette is földadatát. S ezzel kapcsolatban azt is érdemes megemlíteni, hogy amennyire előtérbe állította a *Ratio* Magyarország ismertetését, annyira közömbös volt a magyar nyelv és irodalom tanításával szemben. S ennek a föltűnő, első pillanatra nehezen érthető ellentmondásnak könnyű a megoldása. *Kollár* a magyar honfiának tartotta magát, de nem a magyar faj gyermekének.¹⁰⁵ Tudatosan vallotta magát szlováknak s így érthető, hogy mikor a *Ratio* Magyarország hét nemzetiségét felsorolta, a magyar csak „*primus inter pares*”, első volt az egyenlők között, de utána és a német után harmadiknak következésképpen a szlovákokat említette.

Kollár szerzőségére mutató nyom az is, hogy *Instructio*-jában ismételten foglalkozott a jó modor fontosságával s azt kívánta, hogy az ifjúság a tanárok szava és példája nyomán sajátítsa el azt. Ez a „*studium decentiae*”, az illetmen megjelent aztán a *Ratio* egymást követő kézírataiban is – a nyomtatott szövegből azonban valaki hatására kihagyták.

Az illetmen a helyes állásra, mozgásra, magatartásra akarta nevelni a tanulókat – de a nyilvános vizsgák egyik fontos célja is az volt, hogy magabiztos föllépésre neveljék főleg az egyszerűbb származású ifjúságot. *Kollár* és a *Ratio* ebben is s az iskolai versengések fönttartásában is a jezsuita hagyományt vette át. Ezeknek az „*aemulatio*”-knak vagy „*concertatio*”-knak a rendeltetése természetszerűleg a tanulók munkakedvének fokozása volt.

Aztán ki kell emelnünk a *Ratió*nak a testnevelésre s az egészségápolásra vonatkozó újszerű rendelkezéseit is, melyek forrását szintén *Kollár* műveiben találjuk meg. Ennek

¹⁰³ *Str.* 979/1767.

¹⁰⁴ *Str.* 2410/1765.

¹⁰⁵ „*Si quis, uti ego, gente slavus sit*”, írta magáról *Kollár* Oláh: *Hungaria et Atila* i. m. kiadásában, 92. *Lambecius*–*Kollár*: *Commentariorum* . . . libri I. és II. kötete élén viszont „*Pannonius Neosoliensis*”-nek titulálta magát. – *Kollár*nak a magyarsággal kapcsolatos érzésvilágát, mely társadalmi–gazdasági helyzetének és érdekeinek megfelelően ingadozott, tanulságosan világította meg *Dümmerth* Dezső „Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–Habsburg viszony tükrében. *Kollár* Ádám működése.” című tanulmányában. *Filológiai Közlöny*, 1966, 391–413.

érdekében hangsúlyozta ő is, a Ratio is, hogy a tanterem legyen tágas, tiszta, világos s egyaránt fontosnak tartották a játékok és a kirándulások pedagógiai hasznosítását is.

S végül azt is megemlítjük, hogy Kollár „lokálpatriotizmusa” megnyilatkozását látjuk abban, hogy a sem kulturális, sem földrajzi helyzeténél fogva nem jelentős Besztercebánya (Neosolium) a 9 tankerület közül az egyiknek központja lett. Kollár viszont könyvei élén önérzetesen írta magát besztercebányainak, „Pannonius Neosoliensis”-nek, mert ott nevelkedett, „nam Neosolii educatus sum.”¹⁰⁶

A főtebbiek során csupán néhány föltűnőbb esetben mutattunk rá Kollár és a Ratio elveinek és utasításainak azonosságára; azok teljes összevetését más alkalommal végeztük el.¹⁰⁷ De úgy hisszük, a mondottak is eléggé megvilágítják azt a tényt, hogy Kollár és a Ratio eszmevilága között szoros kapcsolat van. Ezért, s amikor Ūrményinek a királynőhöz készített jelentésében azt olvassuk, hogy a Ratio tanulmányi és rendtartási részének kidolgozásához neki sem ereje, sem oda szükséges iskolai tapasztalata nem volt s emiatt tudományos (elméleti) és gyakorlati ismeretekkel rendelkező férfiak támogatását vette igénybe, akkor csakis Kollár Ádámra gondolhatunk.

Tersztyánszky Dániel, akit korábban a Ratio tulajdonképpeni szerzőjének tartottak, itt is olyasféle szerepet játszott, mint az Anzeigen-nél: mintegy „szerkesztőségi titkár” főnöke utasításait hajtotta végre. Ő sem a tudományos életben, sem a pedagógiában nem alkotott olyasvalamit, minek alapján Ūrményi főtebbi szavait reá vonatkoztathatnánk. Az ő szerény egyénisége készséges és hasznos támogatója volt a háttérben levő mentora törekvéseinek.¹⁰⁸

A munka folyásába a Ratio ránk jutott kézirati maradványai engednek némi betekintést. A „szerkesztőség” természetesen a kancelláriában dolgozott. Ott készítette el Ūrményi a Ratio I. részét. A II. és a III. rész Kollár alkotása volt. Az ő fogalmazványait Tersztyánszky vagy saját, vagy Reisenhuber Ferenc kézírásában vitte a kancelláriába. Ez utóbbira azért gondolhatunk, mert ő, az Udvari Könyvtár írnoka másolta főnöke összes általunk ismert pedagógiai kézirateit. Sajnos, sem Ūrményi, sem Tersztyánszky kézirateit – hogy Kolláréről ne is beszéljünk – nem hagyták az utókorra. Mi már azoknak csak a kancellária írnokei által készített másolatait vagy tisztázatait ismerjük, de azokat sem egész teljességükben. Ezeket a tisztázatokot aztán Ūrményi és Tersztyánszky

¹⁰⁶ L. a 10. jegyzetet. – Besztercebánya azonban 1776-ban nemcsak tankerületi, hanem püspöki székhely is lett. S ebben a tekintetben is joggal gondolhatunk Kollár közbelépésére. 1769-ben ugyanis az uralkodó számára készített egy beadványt, melyben Pázmány Péter esztergomi érsek 1622. évi tervére is hivatkozott, aki a roppant kiterjedésű érsekségből Szepes, Gömör, Turóc és Nógrád megye számára kívánt egy-egy püspökséget szervezni. Miközben Kollár ezen terv megvalósítását ajánlotta, a király főkegyúri jogát és a lelkipásztorkodás érdekeit is emlegette. Str. 1604/1769. Mária Terézia 1776-ban föl is állította a szepesi, a gömöri (rozsnyói) és a besztercebányai püspökséget. Vajon Kollár 1769 után is mozgatta-e az ügyet, nem tudjuk, de igen valószínű. 1773. december 13-án ugyanis Grassnéval azt üzentte neki a királynő, hogy beadványával igen meg van elégedve, de készítsen hasonlót a veszprémi püspökségről is, mert az is túlságosan nagy kiterjedésű. S valóban: a székesfehérvári püspökséget teljesen, de részben a szombathelyit is a veszprémi püspökség területéből szervezték meg 1777-ben.

¹⁰⁷ Mária Terézia iskolareformja i. m. 122–210.

¹⁰⁸ Imre Sándor Mária Terézia iskolareformja... című könyvem ismertetése során továbbra is vallotta, hogy „Tersztyánszky a Ratióknak valóban szerkesztője volt.” Századok, 1937. 350. Reá hivatkozva írta Ravasz J. is, hogy „Kollár szinte kizárólagosan irányító szerepét” ő sem látja igazoltnak. I. h. 433.

ismételten átjavította s ezeknek a javításoknak minősége és mennyisége újabb fényt vett a szerzőség kérdésére is. A M. Nemzeti Múzeum kéziratárának Fol. Germ. 1004 és 1003 jelzetű példányain az Ūrményi által kidolgozott I. részben (nyomatásban 1–113. lapokon) 170, a Kollárnak vagy Tersztyánszkynek tulajdonított II. részben (113–236) csupán 30 esetben látjuk Ūrményi javítását, Tersztyánszky viszont az 1004 I. részét 40, a II.-at 50 alkalommal javította. S az is föltűnő jelenség, hogy míg Ūrményi, főleg a mű I. részében, tárgyi változtatásokat is eszközölt, addig Tersztyánszky megelégedett a stílári javításokkal. Ezekből pedig az látható, hogy Ūrményi az I. résszel mint sajátjával rendelkezett, Tersztyánszky viszont azonos érdekeltséggel és óvatosan javítgatta az I. és II. rész német stílusát.

Itt, a kéziratokkal kapcsolatban említjük meg azt a meglepő tényt is, hogy a föntebbi Ūrményi-iratok tőszomszédságában található Kollár középiskolai reformtervezete, a „Plan” (Fol. Lat. 2983–2985, 7–16. lap). Érthető, hogy Fináczy ezt nem vette észre, hisz az iraton sem címzés, sem szerző, sem dátum nem látható – de Reisenhuber kezeírása.

Miután a német szöveget többszöri átjavítás és letisztázás révén kiérlelték, megkezdődött annak latinra fordítása. Ám az első kísérlet igen gyöngén sikerült. Ezért kellett munkába fogni Kollár egykori rendtársát és barátját, a kiváló matematikust és latin stiliztát, Makó Pált.¹⁰⁹ Ő aztán az eleje került latin szövegeket nemcsak javította, hanem sokszor teljesen átírta s így a ma olvasható Ratio educationis-nak ő adta meg magvas, veretes latin stílusát.

Ily módon és föltűnően gyorsan készült el a magyar tanulmányi rendszernek ez a kiváló kódexe. Látszik, hogy az előkészületek már évek óta folyamatban voltak. Az I. részt Ūrményi 1776. június 5-én terjesztette föl az uralkodóhoz s már akkor jelentette, hogy lényegében a II. rész is készen van, sőt immár az utolsó, a III. részen dolgoznak. Egy év múltán, 1777. június 14-én aztán ez a két rész is a királynő elé került jóváhagyásra. Ő azonban még kikérte egyes osztrák tanügyi vezető férfiak (Kressel, Martini, Rautenstrauch apát) s egy magyar szakbizottság véleményét. Annak tudomásul vétele és fölhasználása után már nem Ūrményi, hanem fönöke, Esterházy Ferenc kancellár kérte augusztus 2-án a nyomásra kész latin nyelvű mű végleges jóváhagyását.¹¹⁰

Ennek során Mária Terézia kijelentette, hogy nagy vígasztalására szolgál, hogy ez a fontos és kényes (häckelich) mű létrejött, s hogy az mind az osztrák, mind a magyar illetékesek dicséretét kiérdemelte. Esterházynek is vígasztalására szolgálhat, hogy az az ő kancellársága alatt jött létre. Végül javaslatot kért tőle, hogy miként nyilváníthatná különleges kegyét Ūrményi irányában.¹¹¹

De nemcsak Ūrményi munkásságát kellett jutalmazni, hanem Tersztyánszky közreműködését is. Ő szerény szerepének megfelelően egy kúriát kapott a Pozsony megyei Récsén 1777. október 12-én¹¹² – Kollár viszont egy 33 jobbágyos falu, a Sopron megyei Keresztény adományában részesült és magyar nemességet nyert 1777. május 2-án.¹¹³

Ha még Tersztyánszky donációs leveléből is törölték tanügyi munkásságára való hivatkozást, akkor igazán nem csodálható, ha Kolláréba sem került bele az. Ám a „történeti falsum” ellenére is kiderült az igazság s megvalósult Kollár ismételten kifejezett reményése, hogy az utókor ítélete kedvezőbb lesz róla: „*Judicium melius posteritatis erit*”.¹¹⁴

¹⁰⁹ Kollár és Makó kapcsolatára l. Mária Terézia iskolareformja i. m. 214–15.

¹¹⁰ Ūrményi és Esterházy fölterjesztései Fináczy i. m. I.–II. 458–67.

¹¹¹ Mária Terézia resolutio-ja uo. 468

¹¹² Fináczy i. m. II. 240

¹¹³ HKA Cam. 13, 15 Aug. 1777.

¹¹⁴ L. az „Etymologicum Linguae Latinae” előszavát. Mária Terézia iskolareformja i. m. 295.